

Романовський О.О.

УДК: 334.72:364.465

СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА

Розглянуто проблеми організації соціального підприємництва в Україні, завдання з підготовки соціальних підприємців для народного господарства країни. Запропоновано проект освітньої програми з підготовки соціальних підприємців в Україні.

The problems of social entrepreneurship organization in Ukraine are considered. The tasks of the preparation of social entrepreneurs for the national economy of country are analyzed. The project of the educational program of preparation of social entrepreneurs for Ukraine is offered.

Ключові слова: підприємництво, соціальне підприємництво, неприбуткові організації, соціальна політика, освітня програма з підготовки соціальних підприємців

Соціальне підприємництво – нова для України невиробнича сфера підприємницької діяльності, що є дуже популярною і розвинутою в економічно розвинених країнах світу [1-6]. В університетах України поки що немає спеціальності або спеціалізації «соціальний підприємець» – надзвичайно важливої професії фахівця, який повинен володіти умінями підприємницької роботи не тільки у невиробничій сфері, але й з різними категоріями населення.

Важливе місце в економіці та господарстві будь-якої економічно розвинутої країни відіграють *соціальні підприємства*, що є неприбутковими організаціями, дохід від яких спрямовується на реалізацію місії або статутних цілей організації. Для них необхідно готувати кадри відповідної кваліфікації. У сучасному світі відбувається зміна пріоритетів бізнесу, переосмислення функції та ролі підприємництва у суспільстві – від виключно економічної до більш соціальної. А в цілому, соціальне підприємництво дає змогу вирішувати проблеми суспільства не тільки за допомогою вільних коштів, а й за допомогою залучення населення до самопомогі, самоврядування, самореалізації у соціальній сфері.

1. Соціальне підприємництво в економічно розвинутих країнах. Розглянемо коротко досвід соціального підприємництва в реалізації соціальної політики в таких високорозвинених країнах, як ФРН та США, де успішно готують соціальних підприємців – лідерів соціального підприємництва. Фахівців сфери соціальної політики – різного рівня соціальних підприємців і соціальних організаторів – готують в цих країнах як у вищих навчальних закладах (ВНЗ), так і в наукових установах: від рівня молодшого спеціаліста до ступеня доктора наук (організатора й лідера соціальної роботи – social leadership і соціального підприємництва – social entrepreneurship).

Основний принцип управління (менеджмент) організації роботи в соціальній сфері полягає в субсидіарності. Тобто, державні органи соціального управління виконують роботу безпосередньо тільки тоді, коли не існує інших, незалежних виконавців, до числа яких відносяться суспільно-корисні некомерційні організації. Крім того, всі будинки, де раніше працювали соціальні організації, передані сьогодні благодійним організаціям, таким як: Діафонія, Самаритяни, Каритас, Робоча добродійна спілка тощо [5]. При цих добродійних

них організаціях працюють лікарні, дитячі садки або інші самостійні некомерційні організації, пов'язані за своєю діяльністю з допомогою населенню.

Такі добродійні організації були передані разом із персоналом, устаткуванням і всім бюджетом. Отже не відбувалося скорочення штатів, населення не турбувалося про нову роботу, не виникали судові справи з додатковими позовами, сім'ї з дітьми не зазнавали матеріальних нестатків. Добродійні організації поступово перейшли на інші форми фінансування, стали соціальними організаціями, і фінансування в них здійснюється на основі самооплати.

Прикладом є будинки для людей похилого віку у ФРН, які одержують фінансування від спеціальних страхових кас, куди відраховуються кошти від усіх працюючих громадян і підприємств. Крім того, ряд послуг сплачується самими клієнтами, якщо це дозволяє їхнє матеріальне становище і держава не витрачає кошти на такі соціальні організації. Інша справа, якщо функціонує консультативна служба, яка одержує кошти від держави — з міського бюджету.

Проте, якщо соціальна робота виконується незалежними організаціями та фінансується соціальними організаціями, то у ФРН цю проблему вирішують наступним чином. Більшість таких організацій отримують підтримку з боку фондів і фірм: із зазначених джерел нескладно одержати декілька тисяч євро на виконання різноманітних проектів, або отримується, так зване, змішане фінансування: від міста надходить 70% коштів, від землі — 20% і 10% коштів повинна знайти сама благодійна організація.

У сферах культури й соціальної роботи, як і в багатьох інших сферах, муніципальні організації самостійні у відпрацюванні власної політики відносно некомерційних організацій. У ФРН використовується й така форма підтримки, як інституціональна, тобто, здійснюється стабільне фінансування самих організацій. При цьому вони одержують визначену суму грошей на організаційні виплати: телефонних послуг, оренд приміщень, адміністративних витрат, покриття дефіцитів тощо. При цьому організація має фінансування своєї діяльності із інших джерел, але воно недостатнє для вирішення поточних важливих соціальних питань. Тому благодійні організації одержують додатково кошти з бюджету управління соціальною сферою, але реалізується це при наявності чітко розроблених програм і кошторисів витрат. Таким чином може фінансуватися до 80% витрат на персонал і до 70% на все інше. Отже, організації знаходять кошти самі.

Підтримка ініціативних груп здійснюється у формі, так званих, доплат у розмірі 70% від загальної вартості заходу. Допомога надається за ініціативою самого населення, яке бажає розв'язати власні проблеми й допомогти само собі. Це можуть бути організації інвалідів, родичів хворих на наркоманію, біженці, переселенці, безробітні, тобто всі категорії населення, якими займаються соціальні служби.

Якщо соціальна організація або соціальне підприємство тільки розпочало свою роботу, то її підтримують як групу самопомоги. Такі групи діють не тільки у ФРН, дуже важливий досвід роботи й у Нідерландах. Члени групи організують майстерні, в яких навчаються виробляти речі для дому, присадибних ділянок, а виручені кошти йдуть на розвиток організації. Для того, щоб отримати ґрунтовну підтримку, організація повинна зарекомендувати себе, успішно функціонуючи не менше одного року.

Чому ж у ФРН та інших країнах Європи благодійні організації одержують соціальну підтримку? Головна мета такої підтримки — збереження соціальної рівноваги та за-

побігання розвитку форс-мажорних ситуацій. Населення має навчатися поважати один одного й тих, хто не схожий на них — інвалідів, іноземців. Ще один соціальний аспект — допомогти людям самим вибиратися із скрутної ситуації, підказати їм, як їм самим знайти правильну відповідь на свої важкі запитання, порадити, де краще знайти роботу, як побороти страх спілкування.

Проблем у людському соціумі взагалі чимало: труднощі з житлом, алкоголізм, наркоманія, різні захворювання (зокрема — важкі та невиліковні), безробіття, голод. При цьому окремі люди, одержуючи підтримку, мають мобілізувати свої сили й вишукувати додаткові ресурси для вирішення власних проблем.

До цієї роботи у ФРН підключається й федеральний уряд, який підтримує діяльність некомерційних організацій. При цьому цікавим є досвід існування Рад громадян похилого віку та Рад інвалідів. Завдання цих структур — вносити різноманітні пропозиції в органи місцевого самоуправління з питань, що стосуються життя таких категорій людей. Крім того, обговорюються постанови, що можуть бути дотичними до інтересів цих людей і вони можуть висловитися проти прийняття будь-яких рішень, і тоді постанови переглядають.

До ФРН прибувають і біженці, робота з якими в Україні тільки починається і ще мало досліджена. У ФРН біженці проходять медичне обстеження, отримують необхідні документи і направляються до спеціальних гуртожитків в різні міста. Серед біженців є й політичні біженці. Іноземцями у ФРН займаються декілька організацій, які є некомерційними. Головним чином, вони надають консультативну допомогу, організують вільний час переселенців, а також турбуються про мешканців гуртожитків.

ФРН — є однією з перших в Європі, хто побудував соціально-орієнтовану ринкову економіку. Тому в умовах демократії майже 60 років успішно поєднуються принципи вільного ринку, обмеженого впливу держави на підтримку конкурентного ладу в підприємстві та виробництві, антимонопольні закони з виваженими, але потужними соціальними програмами.

Розглядаючи досвід США в галузі підготовки соціальних працівників, підкреслимо, що економіка в цій країні більш ліберальна, держава значно менше втручається в економічну й господарську діяльність компаній, фірм, підприємств і громадян. Також і соціальні програми більше націлені на підготовку та перепідготовку громадян, безперервне їхнє навчання, підвищення їхнього професійного рівня, перекваліфікацію, здобуття нових професій. На відміну від Німеччини, держава не фінансує діяльність церков, духовних і благодійних фондів, не виділяє значних коштів на соціальну допомогу громадянам, а ставить благодійну та соціальну діяльність на комерційну, підприємницьку основу. Наприклад, медичне страхування, а також страхування життя та майна від нещасних випадків здійснюється громадянами США самостійно через мережу приватних страхових компаній; пенсіонери та люди похилого віку можуть отримати житло в селищах для самотніх або пристарілих (так званих «хоспісах») з доглядом медичного персоналу та всією необхідною інфраструктурою тільки за оплату (або в обмін на своє попереднє житло); всі види надання медичних і освітніх послуг (в тому числі навчання в муніципальних і громадських школах, навчання у ВНЗ) є платними; фінансова допомога з безробіття є мінімальною, фіксованою та тимчасовою.

Але в США існує значний досвід організації соціально-психологічної допомоги (інститут приватних психологів), а також підготовки організаторів, керівників і менеджерів

різних рівнів соціального підприємництва – лідерів соціальних (безприбуткових) підприємств (благодійних фондів, церков, місій, служб тощо). Наприклад, університет Індіана Веслі (штат Індіана, м. Індіанополіс) – відомий в США ВНЗ, де успішно готують лідерів соціальної діяльності (від бакалаврів і магістрів до докторів наук) для своєї країни й усього світу. Випускники цього університету стають керівниками багатьох безприбуткових організацій і підприємств, різноманітних благодійних фондів, соціальних програм, християнських громад, місій в різних країнах.

2. Проблеми соціального підприємництва. Проблеми соціального підприємництва є важливими для сучасного розвитку суспільства. Наприклад, на міжнародній конференції «Соціальне підприємництво: можливості та перспективи», що відбулася 12 травня 2006 року в місті Львові на базі Інституту управління неприбутковими організаціями, розглядалися перспективи розвитку соціального підприємництва в Україні. При цьому вагомий внесок в розробку проблеми, що досліджується нами, було зроблено А.П. Скіпальським. Ним у доповіді «Соціальне підприємництво в умовах України: перспективи розвитку» [6] було зазначено, що «неприбуткові організації (установи) в Україні можуть і хочуть займатись соціальним підприємництвом; існують реально працюючі моделі та приклади соціального підприємництва; існують приклади успішних неприбуткових організацій (установ); відбувається ламання стереотипів, що неприбуткові організації (установи) є структурами на утриманні донорів; щодо донорських коштів, вже можна говорити про певну рентабельність грантів; неприбуткові організації (установи) більше усвідомлюють себе як учасників ринкових відносин, що можуть конкурувати та співпрацювати з бізнесом».

Оскільки соціальне підприємництво є підприємницькою діяльністю неприбуткової організації (установи), дохід від якої спрямовується виключно на реалізацію її статутної діяльності (місії або статутних цілей), то характерними ознаками соціального підприємництва є: а) наявність соціально-важливої місії (соціальної мети), якою керується організація (установа); б) отримання доходу, який використовується на фінансування діяльності соціального підприємства для досягнення соціальної мети; в) досягнення соціального ефекту, результатом якого є реальне покращення умов і якості життя соціально-цільової групи; г) застосування нових технологій та інновацій для вирішення соціальних проблем; д) вирішення супутніх соціальних проблем (відкриття нових робочих місць, залучення нових партнерів для вирішення економічних і соціальних завдань тощо).

На відзначеній конференції також зазначалось, що у провідних економічно розвинених країнах світу, таких як США, Велика Британія, ФРН, Японія неприбуткові організації (установи) історично використовують бізнес і підприємництво як інструмент для отримання доходу і заробляють кошти в додаток або в продовження їхньої місії. В США та Великій Британії приватні підприємства та кооперативи, що функціонували як засіб фінансування соціальних потреб громади діяли вже з середини ХІХ ст. З 60-х років ХХ ст. неприбуткові організації (установи) США проводили експерименти, створюючи робочі місця для соціально-вразливих груп. Наприкінці 60-х – початку 70-х років ХХ ст. в ряді країн, що розвиваються (Африка, Азія), під патронатом ООН, ЮНЕСКО та інших міждержавних структур і благодійних фондів неприбуткові організації (установи) започаткували системи мікrokредитування для населення з метою надання допомоги в створенні малого та сімейного бізнесу.

В Україні досить ефективно функціонує система підприємств, на яких працюють інваліди, особи з різними вадами здоров'я та відхиленнями, не повністю фізично працездатні тощо. Але тільки протягом останніх двох десятиліть вчені, практики, державні й неурядові структури, фінансові донори та благодійні організації звернулися до вивчення та систематизації досвіду сфери соціального підприємництва.

У сучасній теорії соціального підприємництва виділяються три основні підходи та визначення. Так, в країнах Північної та Південної Америки соціальним підприємництвом називають підприємницьку діяльність неприбуткових організацій (установ), дохід від яких спрямовується на реалізацію статутних цілей організації (установи). Передбачається, що місія та статутні цілі неприбуткових організацій (установ) спрямовані на вирішення соціальних проблем, надання послуг цільовій групі, заради якої створюється організація (установа), покращення якості життя її членів. Суб'єктами соціального підприємництва, як правило, є неприбуткові організації (установи). Історично, в США існують сильні традиції самоорганізації та самоврядування населення: велику частину соціальних проблем успішно вирішують неприбуткові організації (установи), отримуючи фінансування як від цільової групи та населення, так і від держави та донорів.

У країнах Європи соціальне підприємництво визначається більше як бізнес із соціальною метою (місією). На відміну від звичайного підприємництва, на перше місце виходить соціальний аспект, або соціальний ефект від підприємницької діяльності, а потім фінансова ефективність. Наприклад, важливим критерієм соціальних підприємств у Великій Британії є колективна форма власності та діяльність на користь територіальної громади. В Німеччині популярними є соціальні підприємства інвалідів, пенсіонерів, емігрантів, жіночі організації тощо. Тобто, суб'єктом соціального підприємництва виступають бізнес-підприємства з соціальною місією.

Третє визначення соціального підприємництва використовується в більшості міжнародними приватними та громадськими фондами, створеними задля розвитку та підтримки даного напрямку соціально-економічної діяльності. А.П.Скіпальський [6] наголошує, що «такі відомі та дієві фундації як Schwab Foundation for Social Entrepreneurship (Швейцарія), Skoll Foundation (США) та Ashoka Foundation (Індія) визначають соціальне підприємництво радше як інноваційну підприємницьку діяльність задля соціальних перетворень в суспільстві та громадах. Відмінністю даного підходу є те, що на перше місце виходить лідер – соціальний підприємець. Діяльність багатьох організацій – це пошук соціальних новаторів по всьому світі, створення сприятливих умов для їх праці, їх підтримка та визнання. Суб'єктом соціального підприємництва є переважно людина та її діяльність. Форма організації справи не має значення і може різнитися: від ініціативної групи в громаді до приватного бізнесу або науково-дослідного інституту». Таким чином, соціальне підприємництво – це діяльність неприбуткової організації (установи) задля самофінансування, соціальні підприємства – це бізнес-структури, соціальні підприємці – це лідери й новатори.

У своїй доповіді на конференції А.П.Скіпальський зазначив [6] такі проблеми щодо розвитку соціального підприємництва в Україні, а саме: а) нестачу навичок соціального підприємництва та ведення комерційної діяльності неприбутковими організаціями (установами); б) проблеми із управлінням проектами з соціального підприємництва; в) недостатній термін реалізації проектів; г) потреби в маркетингових навичках; д) недостатнє фінансування та інвестиції в проекти; ж) недостатнє планування діяльності для

всіх аспектів ведення бізнесу. Слід додати ще: а) недосконалість законодавчо-правової бази, податкового кодексу щодо соціального підприємництва та ведення комерційної діяльності неприбутковими організаціями (установами); б) недостатню підтримку соціального підприємництва в державі урядом і громадянами, відсутність принципу субсидіарності; в) незначну увагу вітчизняних комерційних структур, благодійних організацій, установ і фондів, інших можливих донорів до проблем соціального підприємництва в країні.

Розвитку соціального підприємництва в Україні також заважають: а) відсутність: систематизованої інформації про соціальне підприємництво в країні; досвіду та успішних прикладів з соціального підприємництва; центру розвитку соціального підприємництва та донорських організацій, що постійно займаються даним напрямком; б) брак лідерів, здатних запроваджувати соціальне підприємництво для неприбуткових організацій (установ); в) пасивність неприбуткових організацій (установ) на ринку послуг, їхня залежність від грантів; г) відсутність досвіду та успішних прикладів з соціального підприємництва; д) незадовільна підготовка соціальних підприємців, недостатньо організований процес їхнього добору, підготовки, перепідготовки й підвищення кваліфікації, організації тренінгів тощо.

Для подолання зазначених проблем і надання необхідного статусу соціальному підприємству як одній із важливих галузей народного господарства необхідною є розробка державної програми підтримки соціальних підприємств, що має стати складовою національної програми підтримки підприємництва, а також освітня програма з підготовки соціальних підприємців (ОППСП).

3. Проект ОППСП. Головною метою ОППСП, безумовно, є відродження соціального підприємництва як одного з головних чинників соціально-економічного зростання в Україні.

Головними завданнями ОППСП вбачаються: а) організація й надання ґрунтовної підприємницької освіти громадянам України для їх подальшої ефективної самореалізації у підприємницькій, виробничій і соціальній (гуманітарній, невиробничій, благодійницькій) діяльності; б) утворення «підприємницького менталітету» в громадянах української нації, лобювання громадськістю — на рівні утворення позитивної громадської думки, та офіційними особами — на державному рівні заходів щодо підтримки й розвитку підприємництва та соціальної, громадянсько-корисної діяльності; в) поширення соціального підприємництва як важливою функції самоорганізації, самопомоги та самореалізації громадян суспільства.

Шляхами практичної реалізації ОППСП, на наш погляд, мають бути такі:

а) ефективна організація добору (селекції) потенційних соціальних підприємців; б) розвинення й закріплення в них специфічних підприємницьких і лідерських рис і талантів; в) ефективне навчання їх підприємницьким наукам протягом життя; г) їхнє глибоке морально-етичне виховання; д) їхня соціалізація, орієнтація на благодійницьку, суспільно-корисну діяльність, розвинення вмінь заробляти кошти для досягнення соціальних цілей та здійснення соціальної місії. Саме навчання усіх громадян підприємницьким наукам протягом їхнього життя, навчання самоорганізації, самопомоги та самореалізації є також одним із шляхів загальної підприємницької освіти української нації.

Умовою ефективною реалізації в Україні ОППСП є свідомі підтримка і захист законодавством (на державному рівні) та широким громадським загалом (на рівні пересічно-

го громадянина та суспільного менталітету) соціального підприємництва, соціальних підприємців, приватної власності, субсидіарності, благодійництва і соціальної функції суспільства в умовах демократичних перетворень і розбудови ринкової економіки та громадянського суспільства..

Розглянемо наступні, на нашу думку – головні, етапи формування ОППСП.

1. Закріплення на законодавчому державному рівні умов для вільного (в тому числі – соціального) підприємництва. Для цього необхідно: а) прийняти закони щодо гарантій захисту прав підприємців, індивідуального та колективного (в тому числі – соціального) підприємництва, приватної власності; б) визначити і законодавчо закріпити умови й методи кредитування й оподаткування підприємців і підприємств (усіх типів і форм, в тому числі – соціальних, а також – неприбуткових організацій і установ).

2. Розробка психолого-педагогічних критеріїв, засобів (апарату) й методик для відбору (селекції) потенційних підприємців. Визначення найважливіших (характерних) рис підприємливої людини, її здатність до ефективної підприємницької (в тому числі – соціальної) діяльності.

3. Розробка науково-педагогічних методів і методик для закріплення й розвинення вроджених підприємницьких талантів і рис характеру, навчання і закріплення підприємницьких вмінь, типів поведінки й навичок.

4. Визначення змісту підприємницької освіти (в тому числі – соціальної), розробка необхідних навчальних планів і програм різного рівня.

Головні цілі таких навчальних програм: а) виховати здатність розпочати нову (власну) справу (в тому числі – в галузі соціального підприємництва); б) виробити вміння працювати в малому бізнесі (в тому числі – в сфері соціального підприємництва); в) прищепити «підприємницький» світогляд загалом; г) розвинути «підприємливість» як рису характеру; д) виховати необхідні морально-етичні якості, прищепити риси небайдужості до людських проблем, почуття необхідності творити добро, приймати участь у благодійних програмах і заходах, допомагати оточуючим, жертвувати заради інших.

При розробці підприємницьких (зокрема – в галузі соціального підприємництва) навчальних програм і впровадження їх у навчальних закладах необхідно визначити: а) як правильно окреслити цілі й завдання таких програм?

б) в якому віці необхідно починати вчити підприємництву і якої тривалості має бути таке навчання? в) як диференціювати потреби різних груп у підприємницькій освіті в рамках освітньої системи? (Наприклад, як знаходити потенційних підприємців-антрепренерів, підприємців-виробників, підприємців-посередників, соціальних підприємців, як і чому їх навчати?); г) як розробляти, диференціювати і впроваджувати навчальні курси з підприємництва (в тому числі – в сфері соціального підприємництва) до навчального плану на різних рівнях освіти (початкова, середня школа та вища освіта)? д) як встановити найбільш ефективні та плідні зв'язки між підприємницькою спільнотою та освітянами?

Також слід пам'ятати, що навчальні програми мають стимулювати студентів до самостійного навчання та заняття підприємництвом (в тому числі – в галузі соціального підприємництва). За такими програмами необхідно навчати: у середній школі; у старшій школі; у професійно-технічних закладах освіти; у вищих навчальних закладах; безпосередньо на підприємстві.

Доцільно використовувати такі типи програм: а) спеціалізовані програми з бізнесу та соціального підприємництва; б) повний курс навчання бізнесу, соціальному підприємству або іншим наукам з усіма предметами; в) факультативний курс; г) цикл лекцій з семінарськими заняттями тощо.

Бажаними результатами навчання за підприємницькими навчальними програмами мають бути: а) заснування нового (власного) соціального підприємства;

б) ефективна праця в невеликій фірмі (в малому бізнесі, соціальному підприємстві);

в) ефективна праця на динамічному ринку праці (в соціальній сфері); г) розвинення особистих підприємницьких навичок, а також навичок конкурентної боротьби і вміння переносити негаразди в бізнесі (соціальному підприємстві).

5. Добір (селекція) потенційних соціальних підприємців, розкриття їхніх підприємницьких талантів, закріплення й розвинення в них підприємницьких рис характеру, навчання їх підприємницьким типам поведінки, вмінням і навичкам соціального підприємства.

6. Виховання морально-етичних якостей майбутніх соціальних підприємців.

7. Організація безперервної ґрунтовної підприємницької освіти для потенційних соціальних підприємців, надання необхідної підприємницької освіти всім громадянам України протягом їх життя.

Найскладнішими проблемами з реалізації ОППСП, на наш погляд, є: по-перше, ефективний відбір майбутніх соціальних підприємців; по-друге, виявлення, закріплення й розвинення в них вроджених підприємницьких рис характеру і талантів. Для вирішення цих проблем необхідно: а) мати чіткі критерії, методи й методики щодо визначення й відбору потенційних соціальних підприємців; б) вміти ефективно організувати самий відбір (селекцію) потенційних підприємців; в) вміти ефективно виявляти підприємницькі риси характеру і таланти майбутніх соціальних підприємців, а головне — знати, якими є ці головні підприємницькі риси характеру і таланти; г) вміти ефективно організувати навчання потенційних соціальних підприємців, розвивати й закріплювати в них вроджені підприємницькі риси характеру і таланти, готувати їх до соціальної підприємницької діяльності.

В цілому підготовка для України соціальних підприємців є необхідною. Для роботи в соціальних підприємствах і неприбуткових організаціях потрібні кваліфіковані кадри. На часі розробка і реалізація державної програми підтримки соціальних підприємств. Головними завданнями з підготовки соціальних підприємців є: добір (селекція) потенційних соціальних підприємців; розвинення і закріплення в них підприємницьких рис характеру; ефективне навчання їх соціальному підприємству (науці соціального підприємства і підприємницьким дисциплінам); виховання в них необхідних підприємницьких навичок і умінь; навчання підприємницьких типів поведінки; виховання високих морально-етичних якостей для керівництва неприбутковими (неприбутковими) організаціями, достойного співіснування з людьми різних націй і національностей в глобальному світовому співтоваристві, плідної соціально-гуманітарної підприємницької діяльності.

1. *Романовський О.О.* Шляхи впровадження інновацій, підприємництва та підприємницької освіти в системі національної освіти України: Монографія. Вінниця: Нова книга, 2010.— 416 с.;
2. *Dees, J. Gregory.* The Meaning of «Social Entrepreneurship».— <http://www.cascatduke.org/>;
3. *Developing the Field of Social Entrepreneurship / A Report from the Center for the Advance-*

ment of Social Entrepreneurship (CASE) Duke University / The Fuqua School of Business, June 2008 / Supported with Generous Funding from The Skoll.— Foundation (www.caseatduke.org); 4. CASE and The Salesforce.com Foundation are pleased to announce the 2-nd Annual Award for ESI Winner: Vision Spring.— (<http://www.dukembanetimpact.org/sbsi/index.php>); 5. *Романовський О.О.* Соціальне підприємництво як інститут допомоги населенню / Наук. часопис НПУ імені М.П. Драгоманова: Зб. наук. праць. Серія 5. Вип.— 10. К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2008.— С. 3—8. 6. *Скіпальський А.П.* Соціальне підприємництво в умовах України.— [www. Management.Lviv.ua](http://www.Management.Lviv.ua) .— 2006.